

«ՐԵՅԹ-ՈՒԼ-ՄԱԼ»-Ի ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԸ ԵՎ ՀԱՅ ՖԻՆԱՆՍԵՐԻ
ՀՈՂԵՐԻ ԲՈՆԱԴՐԱՎՈՒՄՆԵՐԸ XV ԴԱՐՈՒՄ

Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

Արևելյան Հայաստանում և հատկապես Արարատյան երկրում XIV—XV դարերի ընթացքում տեղի ունեցող հայ ֆեոդալականության սխտեմատիկ ոչնչացման և նրանց տիրույթների մասսայական բռնագրավման պատմությունը դեռևս ուշադիր ուսումնասիրության չի ենթարկված:

Ընդհանրապես հայտնի է, որ հայ ֆեոդալական տների վերջին բեկորները (Դոփյաններ, Պոռչյաններ, Վաչուտյաններ, Աղիշերեկյաններ և այլն) հետզհետե իրենց իշխող դիրքերը կորցնում են սկսած XIV դարի երկրորդ կեսից¹: XV դարում Արևելյան Հայաստանում քիչ թե շատ իշխանական իրավունքներ էին վայելում միայն հաշենի Հասան-Ջալալյանները և Սյունյաց Օրբելյանների վերջին ներկայացուցիչներ Սմբատի որդի Բեշքենը և սրա որդին՝ Ռուստամը²: Նկատված և ապացուցված է նաև, որ հայ ֆեոդալական տների վերջին շառավիղներից շատերը, որոնք զրկվել էին հողային խոշոր տիրույթներից, հողևոր կարգ էին բեղունում և այդ ուղիով փորձում էին պահել իրենց իշխող դիրքը հայ աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ: Հատկապես XV դարում նրանք իրենց կալվածների շնչին մնացորդները նվիրաբերում էին, կամ ինչպես բնորոշված էր ասել, վաղֆ էին անում վանքերին և ստանձնելով վանքի վանահայրության պաշտոնը ժառանգարար (սովորաբար հորեղբորից եղբոր որդուն փոխանցելով) շարունակում էին տիրել այդ հողերին³:

Որքանով որ ֆեոդալական ժամանակաշրջանում,— ինչպես այդ մասին դրում է Մարքսը,— պատերազմի մեջ և դատարանում բարձրագույն հրամանատարությունը հանդիսանում էր հողային սեփականության ատրիբուտ⁴, ապա բացառիկ կարևոր նշանակություն է ստանում հայ ֆեոդալների այդ սեփականատիրական իրավունքներից հետզհետե, իսկ հետագայում նաև վերջնականապես զրկվելու պատմական պրոցեսի ինչպես սոցիալ-քաղաքական, այնպես էլ իրավական նախադրյալների և պատմական որոշակի տեղաշարժերի հետևանքով անհրաժեշտաբար անդի ունեցող փոփոխությունների ուսումնասիրությունը:

Այս տեսակետից առանձնապես կարևոր է պարզել, թե ի՞նչ ճանապարհներով և իրավական, այս դեպքում հատկապես շարիաթական, ինչպիսի՞ օրենքների հիման վրա էին կատարվում հողային բռնագրավումները, հոգուտ ու՞մ էին բռնագրավվում դրանք և ու՞մ կողմից էին տնօրինվում դրանց հետագա սեփականության և սպառարկության հարցերը:

¹ Հ. Մանուկյան, Վենական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 328—329, Լ. Խաչիկյան, ԺԻ՝ դարի հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, Առաջաբան, էջ 1X:

² Թ. Մեծովելյի, Պատմություն, էջ 117—118, Լ. Խաչիկյան, ԺԵ՝ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1953, Առաջաբան, էջ XLVII—XLVIII, հմմտ. նաև Հ. Փափաջյան, ՄԻ էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, հայկական ՄԻԻ ԴԱՍՏԻՎԱԿԱՅԻՐՔ, հասարակական գիտություններ, 1953, № 8:

³ Հ. Փափաջյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ Ա, Երևան, 1956, Առաջաբան, էջ 23, տե՛ս նաև Լ. Խաչիկյան, ԺԵ՝ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Առաջաբան, էջ XLIV:

⁴ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 1, Երևան, 1933, էջ 308:

Մենք չենք ցանկանում առանձնապես երկար կանգ առնել այն հանրահայտ փաստի վրա, որ սկսած արաբական արշավանքների ժամանակներից, իսլամական զորքերի ձեռքով նվաճված բոլոր հողերը, ըստ մահմեդական օրենքի, հայտարարվում էին իսլամական համայնքի սեփականություն, հողերի տնօրինման գերագույն իրավունքը պատկանում էր միայն խալիֆին, և վերջինս միայն իրավունք ուներ մատուցած ծառայությունների դիմաց դրանց որոշ մասը շնորհել արաբ ղորականներին կամ ցեղապետներին:

Պատերազմի օրերում սահմանված այս իրավունքը, ի դեպ, միայն մուսուլմանական աշխարհին չէր վերաբերում, այլ բնորոշ էր ընդհանրապես ֆեոդալական հասարակությանը: Մեր պատմիչների մոտ բազմաթիվ հիշատակություններ կան Հայաստանում տեղի ունեցած միջֆեոդալական արյունահեղ ընդհարումների և միմյանցից կատարված հողային հափշտակումների մասին:

Սրով նվաճված հողերը ժառանգաբար ձեռք բերված հողերի նման «հալալ հայրենիք» էին համարվում: 1223 թվականին Նուրադինյան թողած իր մի արձանագրության մեջ Բապակ իշխանը գրում է. «Ի ժամանակի թագաւորութեանն որդւոյ Թամարին Հայային, յամիր սպասաւարտութեան հայոց և վրաց Շահնշահի և յաթարկութեան Իվանիի հարեղարար Նորին, ևս մեղացեալ ծառայ Քրիստոսի, Բապակ իշխանաց իշխան եկի ի Նաւակատիս սուրբ եկեղեցւոյս նորաւանից առ երջանիկ հայրապետս մեր տէր Սարգիս և բնծայեցի ի հալալ հայրենեաց իմոց, զոր իմ բազկաս առնալ էի յայլազգեաց և իմ արեամբս թափեալ, և իմ պարոնայրն մեծ սիդելով այլ ինձ էին որոշեալ զԱզրերիս գիւղ իւր ամէն սահմանան ի սուրբ եկեղեցիս Նորաւանից՝ ի սուրբ Կարապետս և ի սուրբ Նախավկայս տառի ազատ յամէն հարկացալ:

Ուշագրավ է այստեղ այն փաստը, որ հողը սրով նվաճելուց հետո անպայման անհրաժեշտ էր նվիրագործել թագաւորական հրովարտակով, որով միայն այդ սեփականությունը իրավական տեսք էր ստանում: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ևս նվաճված հողի գերագույն տնօրինման իրավունքը պատկանում էր թագաւորին կամ երկրի բարձրագույն իշխանությանը:

Մեր կողմից ուսումնասիրության ենթակա ժամանակաշրջանում հողային ընդարձակ տիրույթների բռնազրավումները տեղի էին ունենում ոչ այնքան ռազմական ընդհարումների ընթացքում տեղական ֆեոդալների պարտության հետևանքով, քանի որ մոնղոլական արշավանքներից հետո նրանք բոլորն էլ հպատակվել ու հարկատու էին դարձել նվաճողներին, որքան հետդգհետև սաստկացող անհանդուրժողական քաղաքականության շնորհիվ հայ ֆեոդալականության սխտեմատիկ ոչնչացման և նրանց հողերի օրինականացված բռնազրավման միջոցով:

Հողերի բռնազրավումը կատարվում էր համաձայն Շարիաթի, ըստ որի հակառակորդներին և անժառանգ մեռնողներին պատկանող ու յթյալ հողերը բռնազրավվում էին հոգուտ մահմեդական համայնքի և մտցվում էին «բեյթ-ուլ-մալ»-ին ենթակա ստացվածքների շարքը:

«Բեյթ-ուլ-մալ»-ի ինստիտուտը հին ծագում ունի, նա սկիզբ է առնում արաբական արշավանքների շրջանից, և, ըստ ավանդության, հիմնադրվել է Օմար խալիֆի օրոք (634—644): Մի ժամանակ էր դա, երբ իսլամի հաղթական բանակները, խորտակելով Սասանյան Պարսկաստանի հզորությունը, հրով ու սրով զրավում էին նրան ենթակա ընդարձակ երկրները: Նվաճված երկրներում ձեռք բերվող հարուստ ավարը սկզբում հենց տեղում բաշխվում էր բանակի ամբողջ անձնակազմին, իսկ մի խոշոր մասը ուղարկվում էր «մուսուլմանների համայնական գանձատունը»՝ «Բեյթ-ուլ-մալ»-ն մուսուլմաններին:

Այնուհետև, երբ կողոպուտի քաղաքականությունից անցում կատարվեց հարձակման ենթակա երկրների վերջնական նվաճման և սխտեմատիկ հարստահարման ու հարկման քաղաքականությանը, այդ ժամանակ ավելի ընդարձակվեցին բեյթ-ուլ-մալի ֆունկցիաները: Իսկ երբ նվաճված երկրներում վերջ տրվեց բյուզանդական ու պարսկական պետական մերենային և խալիֆաթի տիրապետության քաղաքական հիմքերը կայունացան, ստեղծվեց հարկային նոր, ավելի բարդ սխեմա. ընդարձակվեցին դեռևս Օմար խալիֆի օրով ստեղծված դիվանները, որոնք կոչվում էին «Իսթիվալին-ուլ-ամվալ»՝ Հետզհետև բեյթ-ուլ-մալի իրավասությունից դուրս էին գալիս պետական հարկերի գանձման և տնօրինման իրավունքները և այնտեղ կենտրոնանում էին միայն կրոնական տուրքերն ու հավատացյալներից գանձվող այլ եկամուտները:

Ինչպես վաղ շրջանի ամեն մի մուսուլմանական հաստատության, նույնպես նաև բեյթ-ուլ-մալի պատմական զարգացումը պետք է ուսումնասիրել անպայման մահմեդական իրավունքի պատմությանը առնթելով: Իրանը իսլամական բարդ տեսք են ընդունում ավելի ուշ շրջանում:

¹ Կ. Կոստանյանով, Վիմական տարեգիր, Պետերբուրգ, 1913, էջ 671:

հատկապես իշխանության ժամանակաշրջանում ու նրան հաջորդող զարերում, երբ թեև իրավա-
կան տեսակետից որոշ չափով տարբորոշվել էին քաղաքական և հողերի իշխանության ֆունկ-
ցիաները, սակայն, իրականում բոլոր ֆինանսական հարցերը տնօրինվում էին երկրի գերագույն
քաղաքական իշխանության կողմից:

Այս տեսակետից էլ ահա կարևոր նշանակություն են ստանում ուսումնասիրվող ժամանա-
կաշրջանի սկզբնաղբյուրների և հատկապես արխիվային վավերագրերի տվյալները, որոնք
հնարավորություն են տալիս ավելի որոշակի և ճշգրիտ պատկերացումներ ստանալ իշխանության
և պատմական դերի մասին:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերի ֆոնդում պահպանվող և XV—XVI դդ. վերա-
բերող ոչ մեծ թվով կալվածագրերն ու հողային սեփականության այլևայլ ակտերը վկայում են
այն մասին, որ ամեն անգամ դինաստիական կոնֆլիկտից հետո և երկրում ծավալվող երկարատև
պատերազմական գործողություններից հաջորդող տարիներին, դրույթյանը տեղ գարձած իշխա-
նության կողմից ամբողջ երկրով մեկ սինց էին կացվում հողերի նոր հաշվառումներ: Բարձրա-
գույն դիվանից գործողված լիազոր ներկայացուցիչները տարբեր նահանգներում կատարում
էին մանրամասն քննություն ստուգում էին կալվածատերերի ձեռքում գտնվող մուլքերի կալ-
վածագրերն ու ակտերը և հաստատում դրանք, ցուցակագրում էին բոլոր մշակելի տարածու-
թյունները ըստ պատկանելության և բուռ առանձին հողատիրական ինստիտուտների: Այլ խոսքով,
կազմվում էր ընդհանուր մշակելի հողային տարածությունների նոր կադաստր: Այս ընթացքում
ցուցակագրվում և պետականացվում, հարուստ էին դրավվում հակառակորդի կողմի անցած
կամ այլևայլ պատճառներով նոր իշխանության կողմից հետապնդվող ֆեոդալներին՝ բոշլուր
արիստոկրատիային ու խոշոր կալվածատերերին պատկանող հողերը, ինչպես նաև այն հողերը,
որոնց սեփականատերերը քաղաքական անսպաստ պայմանների հետևանքով հետապնդումներից
խուսափելով ներկա չէին գտնվում և կամ ներկա չէին չհանդիմանում՝ իրենց սեփականատիրու-
թյունն ապացուցող համապատասխան փաստաթղթեր չէին ունենում:

1504 թվականի, Շահ Իսմայիլ Ա-ի անձնական ներկայացուցչի ձեռքով գրված մի ակտում
կարդում ենք. «Մկան տարվա (1504) հաշվառումների ժամանակ, երբ բարձրագույն դիվանի
հրամանով ես՝ արքունի զուան իշխանագույն ծառայող Սեփերայեյանի վիլայեթի գործերի վերական-
գու էի նշանակված և ստուգում էի հակառակորդներին պատկանող և բեյթ-ուլ-մալի ու սեփա-
կանատերն անհայտ ստացվածքներն ու մուլքերը, Մակվի վիլայեթի մուլքերի ու այլ ստաց-
վածքների ստուգումից և քննությունից պարզվեց, որ այն կալվածները, որոնք գտնվում են
ազնիվ քրիստոնյա Մանվելի որդի Քաղեոսի և սրա որդի Նուրիջանի ձեռքում, համաձայն շա-
րիաթական փաստաթղթերի, ամբողջությամբ նրանց սեփականությունն ու մուլքն են, և նրանց
սեփականությունը այդ կալվածների ու մուլքերի նկատմամբ իրավացի սեփականություն է, և
ոչ ոք, հատկապես բեյթ-ուլ-մալի և սեփականատերն անհայտ [կալվածների] լիազորները այդ
կալվածների նկատմամբ ոչ մի իրավունք և հավակնություն չեն կարող ունենալ:

Սույն գրությունը գրի առնվեց վերահիշյալ իրավասուների խնդրանքով ինք հարյուր տասը
թվականի չումարի առաջին ամսի վերջին տասնօրյակում (1504 թ. հոկտ. 29— նոյ. 8)»:

Ստուգման և վերահաշվառման ենթակա հողերի մեջ, ինչպես տեսնում ենք, նախ եղել են
«հակառակորդներին» (մուխալիֆան—¹مخالفتهم) պատկանող հողերը: Այս տերմինի տակ պետք
է հասկանալ ոչ միայն Շահ Իսմայիլի նորաստեղծ պետության հակառակորդներին, այլ նաև
հատկապես քրիստոնյաներին, այսինքն հայերին: Պարսկական մատենագրության մեջ «մուխա-
լիֆներ» ասելով հիմնականում հասկանում էին կրոնի հակառակորդներին՝ ոչ մուսուլմաններին:
Այնուհետև, հաշվառումների ժամանակ վերացուցակագրվել են նաև բեյթ-ուլ-մալի վերաբերող
ստացվածքները, որոնք համարվել են ինչպես այլևայլ պատճառներով նոր իշխանության կող-
մից հետապնդվող անձնավորություններից բռնագրավված, այնպես էլ անժառանգ մեռնողներին
պատկանող, լրյալ կամ «սեփականատերն անհայտ» (մաշհուլ-ուլ մալիք—²محمول المالک)

հողերով:

Սույն ժամանակաշրջանից պահպանվել են նաև մի քանի այլ ակտեր, որոնք վերաբերում
են Դարաշամրի շրջանում գտնվող երեք հայկական գյուղերի (Բաշքյանդի, Օրթաքյանդի, Գրե-
քյանդի) ազատ համայնքների սեփականատիրական իրավունքների հաստատմանը²:

Հողերի ընդհանուր վերահաշվառման նման փաստի մասին են խոսում 1557 և 1558 թթ.,
այսինքն թուրք-պարսկական 1555 թ. հաշտության հաջորդող տարիներին վերաբերող երկու

¹ Հայկական ՍՍՍՐ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 1:

² Նույն տեղում, թղթ. 1, վավ. 8:

այլ վավերագրեր, որոնցից առաջինը նորից վերաբերում է Դարաշամբի հիշյալ գյուղերին¹, իսկ երկրորդը Տաթևի վանքապատկան 15 գյուղերի՝ վակֆային սեփականություն լինելը հաստատող մի արձանագրություն է։ Այս երկու վավերագրերի մեջ էլ տարբեր կատեգորիայի հողերի շարքում հիշատակված է նաև բեյթ-ուլ-մալը. «...ստուգվում էին խալիսե կալվածքների մուլքերը, կորսված հարստությունները, սոնքին և դոնքին ()», սեփականատերն անհայտ, բեյթ-ուլ-մալի և մուսուլմանների օգտին ծախսվող ստացվածքները»։— ասված է այս վավերագրերում։

Հողերի այս կարգի ցուցակագրման, վերահաշվառման և բաշխման պրակտիկան անշուշտ նոր երևույթ չէր և կասկածից դուրս է, որ նույնպիսի վերահաշվառումներ ավելի շատ տեղի են ունեցել նախորդ XV դարում, երբ դինաստիական և գահակալական ընդհարումները արագորեն իրար էին հաջորդում ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում։

Սկզբնաղբյուրներում որոշակի վկայություններ կան այն մասին, որ յուրաքանչյուր վիլայեթում և նահանգային կենտրոնում գոյություն են ունեցել բեյթ-ուլ-մալի «հաքիմներ» կամ «մութասարրիֆներ»։ որոնք զբաղվել են հողերի տուրքերի գանձման և անժառանգ վախճանվածների գույքերի բռնագրավման ու դրանց եկամուտների տնօրինման գործով։ XIV դարի վերջերի հեղինակ Մուհամմադ Նախլեանին իր «Դասթուր-ուլ-բյաթիք ֆի թուսային-ուլ-մարաթիք» խիստ արժեքավոր աշխատության մեջ տալով պաշտոնական գրագրությունների, ֆերմանների, հրամանագրերի և դանադան տիպի հրովարտականների բազմաթիվ օրինակներ, այլ պաշտոնների շարքում հիշատակում է նաև բեյթ-ուլ-մալի հաքիմին կամ մութասարրիֆին և տալիս այդ պաշտոնյայի նշանակման հրամանագրի հետևյալ օրինակը։

«Մարազայի ամիրները, հաքիմները, դագիները, նախիրները, մութասարրիֆներն ու բիթիկիները թող իմանան որ սույն թվականից սկսած նորից այդ տեղի բեյթ-ուլ-մալի հաքիմությունն ու մութասարրիֆությունը շնորհեցինք, շարունակ այդպիսի բարձր գործերով զբաղվող, Խրաբի երևելիներից մեծարգո տեր (սահիբ-ե-մուադդամ) խոշա Թաջ-է-գ-դինին, որպեսզի վերջինս բեյթ-ուլ-մալի գումարները հշտությամբ գանձի և պահպանի և եթե ոմանր խարդախների հովանավորության շնորհիվ փորձեն հանցուցյալների թողած հարստությունները վարցնել և չհանձնել, անմիջապես հայտնաբերի և լրիվ ու ամբողջությամբ վերցնի... և թող մեկ տասներորդը (ուշը) պահի իրեն, որպես աշխատավարձ»։

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենի վկայությամբ, XVII դարում ևս եղել են բեյթ-ուլ-մալի վերակացուներ «բեյթուլմալի»-ներ, որոնք զբաղվել են անժառանգ մեծնոդների ունեցվածքի տնօրինման գործով²։

Համաձայն Եսբիաթի, բեյթ-ուլ-մալի դանձարանում կուտակվող միջոցների գերագույն տնօրինությունը վերապահվում էր ժամանակի իմամին։ Այդ գումարները պետք է ծախսվեին բարեգործական նպատակներով և առհասարակ խեղճերին ու կարոտյալներին օգնելու համար³։ Մակայն, ստորև մենք կտեսնենք, թե ինչպես ուսումնասիրության ենթարկվող ժամանակաշրջանում այդ սկզբունքը լիովին զանց էր առնված և մուսուլմանական այս ինստիտուտը Արևելյան Հայաստանում վերածվել էր ինչպես առհասարակ հայ բնակչության տնտեսական ճնշման ու հարստահարման, այնպես էլ հասկապես հայ ֆեոդալականության հողային տիրույթների բռնագրավման և նրանց իրավագրվման ու սխտեմատիկ ոչնչացման գործիքի։

Հայ ույաթների շարժական և անշարժ գույքի բեյթ-ուլ-մալի կողմից կատարված բռնագրավումների մասին որոշակի վկայություններ հանդիպում են մատենագրական աղբյուրներում և հատկապես ձեռագրաց հիշատակարաններում։ Այսպես օրինակ, 1500 թ. գրված մի ավետարանի հիշատակարանում, որն ընդգրկված է Հ. Խալիկյանի կողմից տպագրության պատրաստված «Ժեն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ» ժողովածուի Բ. հատորում, պատմվում է, թե ինչպես այդի Հարիրի միակ ուղղուն անհայտ պատճառներով սպանելուց հետո, բեյթ-ուլ-

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, Կաթողիկ. դիվան, թղթ. 1, վավ. 8։

² Նույն տեղում, թղթ. 2, վավ. 18։

³ دستور الکاتب فی تعیین الخرائب, Институт востоковедения АН. архив Тизентаузен В. Г., фонд 52, кр. 15, стр. 1686.

⁴ Chardin J. Voyages de mr. Le chevalier Chardin en Perse, Paris, 1723, t. 6, p. 276.

۱۳۳۱ بهالدين محمد عاملى — جامع عباسى، تریز ۱۳۳۱ (Բահա-է-դ-դին Մուհամմադ Ամոլի, Ջամե-է Աբբասի, Թավրիզ, 1331 հիջր.) էջ 283—284։

մայի կողմից գրավվում են նրա տունը, այգին և ամբողջ ունեցվածքը, իսկ Հարիբի եղբայրները մեծամեծ կաշառքներ վճարելուց հետո միայն կարողանում են դրանք ետ ստանալ:

«...յորժամ զսորա որդին անօրէնքն խեղդամահ արարին ի ծառէն կախեալ ի մէջ այգւոյն իւրոյ, ի մէջաւրէի,— ասված է հիշատակարանում — յոյժ զատն կսկիծ եղաւ ծնողացն և ազգայնոցն և բարեկամացն վասնդի միաւոր էր և յոյժ զեղեցկապատկեր և վայելուչ հասակաւ. վասնորոյ զրկեցաւ յաշխարհէ և մնաց սոցա բոլորն խարիսն առանց յիշատակի. Եւ եկեալ անօրէնք զտուն և զայգիին և զապրանքն զամէն պարնական բթլմալ արարին, վասն որոյ եղբարքն զնացին ի պարոն և ի գատուր անկան և շատ կաշառք ազատեցին յանօրինաց»¹:

Նման մի այլ դեպքի մասին է ակնարկում նաև XVII դարի եկեղեցական և զրական դործիչ Մարտիրոս Ղրիմեցին. երբ թվելով իր հակառակորդ քահանաներից մեկի ստոր արարքները՝ շեշտում է.

Գացիր պէյթամաւնուն ասիր
Մարդ է մեռեր շուտով հասիր
զՈրբերուն հացրն կտրեցիր
Քո հացին խմորն անխածա՜ն:

Ինքին հասկանալի է, որ Բեյթ-ուլ-մալի միջոցով գործադրվող հայածանքներն ու հետապնդումները ավելի շատ ուղղված էին հայ բնակչության ունեւոր խավի և հատկապես հայ ֆեոդալական տների վերջին շառավիղների դեմ:

1480-ական թվականներին վերաբերող մի հիշատակագրության մեջ, որ նվիրված է Մարի Դուփյանների ազգաբանությանը, բուվական մանրամասն տվյալներ կան Տուրսունի որդի Այստինի օրոք Դուփյաններին պատկանող կալվածքների Բեյթ-ուլ-մալի միջոցով հափշտակվելու մասին²:

«Եւ որդի Հասանայ Աղբուղէն — գրում է ազգաբանության հեղինակը, — և որդի սորա Տուրսունն և որդի սորա Այստինն, և ի ժամանակի սորա. ի զօրանալ իսմայէլացւոց և ի նուազիւ տանս Հայոց, ցիր և ցան լինելն իշխանացն Հայոց, յարեան այլազգիքն և զմուրն մեծ իշխանին Հասանայ պէթալմուլ արարին, զնաց պարոն Այստինն ի դիւան և երէք ամ աշխատեաց ի ձեռաց այլազգեացն զվանօրայքն և զշինարէներն, զոր տէրն ամենայնի տացէ վարձս վաստակոյ իւրոյ»³:

XV դարից մեզ են հասել Բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված հողերի օտարմանը վերաբերող պարսկերեն և արաբերեն երեք խոշոր կալվածագրեր, որոնցից առաջինը Գրիգոր Մակվեցու օրոք գնված Էջմիածնապատկան 7 գյուղերի հայտնի կալվածագիրն է՝ գրված հիշքնթի 535 թվականի ուրի՛, երկրորդ ամսի կեսերին (1431 թ. դեկտ. 21)⁴ Եւ երկրորդը Հափուց-թաուի ս. Ամենափրկիչ վանքի 7 գյուղերի և նրանց կից երկու հանգերի կալվածագիրն է՝ գրված հիշքնթի 894 թ. ուսմազան ամսի սկզբին (1489 թ. հուլ. 29)⁵, իսկ երրորդը Օշական գյուղի վաճառքի կալվածագիրն է՝ գրված հիշքնթի նույն թվականի ուսմազան ամսի 25-ին (1489 թ. զոստ. 22)⁶ 7. Այս երեք կալվածագրերն էլ, որոնցից առաջին երկուսի պատճեններն են միայն պահպանվել, իսկ վերջինը մեզ հասել է միանգամայն անվթար ու ամբողջական բնագրով, գալիս են վկայելու, որ XV դարում Արևելյան Հայաստանում մեծ թվով գյուղեր գտնվել են Բեյթ-ուլ-մալի տնօրինության տակ և օտարման են ենթարկվել իշխանության ներկայացուցիչների ձեռքով:

Ամբողջ XV դարից մենք ձեռքի տակ ունենք միայն վերոհիշյալ 3 փաստաթղթերը. որոնք անշուշտ Բեյթ-ուլ-մալի միջոցով կատարված բռնագրավումների, օտարումների և նման այլ գործարքների միայն մեկ մասին են վերաբերում: Բեյթ-ուլ-մալի ձեռքով կատարված այս հո-

¹ Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, ձեռ. № 7979, էջ 295ա:

² «Նավասարդ» ամսագիր, Բուխարեստ, 1923, էջ 76:

³ Ղ. Ալիշանը «Ախսական»-ում տալիս է Դուփյանների ճյուղագրությունը, որտեղ Այստինի անվան դիմաց նշված է 1467 թվականը (էջ 37): Սա անշուշտ այն աղբյուրի կամ ավելի ջուտ հիշատակարանի թվականն է, որտեղ հիշված է այդ անունը:

⁴ Հ. Թովմյան, Ծուցակ ձեռագրաց Դադյան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 89:

⁵ Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 934:

⁶ Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 927:

⁷ Նույն տեղում, թղթ. 1ա, վավ. 4:

ղային երեք գործարքների մասին մենք տեղեկանում ենք շնորհիվ այն բանի, որ վերաբերելով էջմիածնի և Հավուց-թառի վանքերին, իրանց կալվածագրերը պահպանվել են հիշյալ կրոնական հաստատություններում: Սակայն առանձին կալվածատերերի կողմից բեյթ-ուլ-մալից կատարած մյուս բոլոր գնումներին վերաբերող փաստաթղթերը մեզ չեն հասել:

Բռնագրաված հողերի հետագա տնօրինման մասին առավել արժեքավոր տվյալներ է պարունակում Հավուց-թառի ս. Ամենափրկիչ վանքի վերոհիշյալ կալվածագրերը: Այս փաստաթուղթը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի համաձայնագիր, կամ ինչպես վավերագրերում է ասված «հաշտության դիր» (մուսալիհե—*musulman*) կնքված Աղ-Նույունու Յաղուր-փաղիշահի կողմից լիազորված Արարատյան երկրի կամ Չուխուր-Սաադի վիլայեթի բեյթ-ուլ-մալի վերահսկող կամ «ամիր» Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեգի և Հավուց-թառի Ամենափրկիչ վանքի վանահայր Զաքարիա վարդապետի միջև: Համաձայն այս գրության, Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեգը, հանգես գալով Աղ-Նույունու Յաղուր-փաղիշահի անունից, հաստատում է, որ Գառնիի նահիալում գտնվող Մանկուս, Ավանիկ Կուզիս, Կզըլ-վանք (Հավուց-թառ), Կոխդ, Թառնիս, Սուրբ-Սարգիս գյուղերը և Կուտուց-վանքի ու Ավանասարի հանդերը (մազրա) բեյթ-ուլ-մալին չեն վերաբերում և հանդիսանում են Ջհանշահի որդի Շահինի որդի Զաքարիա վարդապետի սեփական մուլքերը: Վավերագրի մեջ միաժամանակ ասված է, որ Զաքարիա վարդապետը, որպես հաշտության գումար 5060 թավրիզի դինար է վճարում վերոհիշյալ ամիրին, և վերջինս հայտարարում ու ստորագրում է, թե այսուհետև բեյթ-ուլ-մալի կողմից այդ գյուղերի նկատմամբ ոչ մի վեճ չպետք է լինի, բանի որ այդ գյուղերը իրոք պատկանում են հիշյալ Զաքարիա վարդապետին:

Արդ, ո՞վ էր Զաքարիա վարդապետը և ինչու՞ էին նրա կալվածները ենթարկվել հետապնդման բեյթ-ուլ-մալի կողմից:

Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին իր հանրահայտ «Զամբու» աշխատության մեջ խոսելով Երևանի խանության սահմաններում գտնվող վանքերի մասին, «Սրբոյ Ամենափրկիչի վանից որպիսութիւնսն» վերնագրի տակ նախապես պատմում է Աշոտ Ա. Բագրատունու ձեռքով վանքի հիմնադրման և Քրիստոսի փայտաքանդակ պատկերի հետ կապված ավանդությունը, այնուհետև, շարունակելով շարագրել վանքի հետագա դարերի պատմությունը, գրում է.

«Ապա յետ ժամանակաց վերստին նորոգեաց գոուրբ վանքս զայս Գլխոյր Մագիստրոսն Պաշտօնի, որդին Վասակայ Բջնեցոյ քաջին, (որ ի Սերկվիլի գեղջն քարքնկեց եղև), և զըրոջակայ վայրս ամենայն ղենալ արծաթով, շնորհեաց սոյնոյ վանիցս ի յիշատակ ինքեան. և զորդին իւր զՎահրամ (որ նոյն ինքն է Գրիգոր Վկայաւերն, որ յետոյ եղև կաթողիկոս Սրբոյ էջմիածնի) նստուցանել ետ ի սմա Առաջնորդ ի ՆՁԲ (1023—1024) թուոյն մերում, և ի Հայրապետութեան Տեառն Սարգսի, և ի Թագաւորութեան Բագրատունեաց Գագկայ Շահնշահի: Ապա վերոյիշեալ Գրիգոր Մագիստրոսն մինչ վերանորոգեաց զվանքս զայս, և հարստացոյց զսա հոգովք և քրովք, և զորդին իւր եւս կացուցանել ի սմա Առաջնորդ՝ որպէս առացար, վասն որոյ և յայնմ հետէ որպէս զհայրենի մուր արարեալ զսա որդիք և թոռունք և յետագայ ազգատոհմք սորին, մի զկնի միոյ յաջորդեցին զԱռաջնորդութիւնն սորին ոչ միայն ի յիշատակութեանն Հայոց, այլ և ի ժամանակս Թագաւորացն Պարսից մինչև գրեթէ ի ժամանակս մեր՝ որքան շին էր վանքս այս»¹:

Ձեռքի տակ ունենալով վերոհիշյալ կալվածագրերը, Սիմեոն Երևանցին ճիշտ չի բերանել նրա բովանդակությունը և այն դիտել է որպես վաճառքի ու գնման փաստաթուղթ: Համոզված լինելով, որ Զաքարիա վարդապետը Գրիգոր Մագիստրոսի սերունդներից էր և որ այդ գյուղերը ղեն էլ վերոհիշյալ Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեգից, նա փորձում է բացատրել, թե ինչու գնելուց հետո Զաքարիա վարդապետը այդ գյուղերը վաղի չի արել Ամենափրկիչ վանքին, «Արդ՝ Զաքարիա վարդապետս շայտսիկ,— դրո՞ւմ է նա,— ի յառնույն, յիւր անուն առնու, և գանուն Ամենափրկիչին ոչինչ չի՞լ ի զապաւայոցն, և զվախմ անուն ինչ ոչ գրեցուցանէ, որոյ պաաճառն է՝ զի սորա ի բնէ անտի ազատազունք էին և անուանիք, շատագգ և հարուստը, յորոց թլպլտ ոմանք վանականք լինէին, ոմանք աշխարհականք, ոակայն մի էին տամբք և ընչիւր, և իւրեանց էր համարեցեալ գեօղն և վանքն առանց խտրութեանս: Վասն որոյ և ինքն մինչ առաջնորդ իսկ էր սոյն վանքիս, որպէս թէ վասն վանքիս առնոյր զայսքան մուլքս, թլպլտ յանուն վանքին վախմ ոչ գրեցուցանէր ի միամտութենէն»²:

¹ Ա. Երևանցի, Զամբու, էջ 275—276:

² Նույն աղբյուր, էջ 277:

Որ իրոր Զաքարիա վարդապետը իշխանական ծագում ուներ, այդ մասին վկայում է նաև այնպիսի մի հեղինակավոր ժամանակակից, ինչպիսին է Թովմա Մեծովեցին։ Վերջինս նրան անվանում է «Տէր Զաքարիա Հավուց-թառայ ի յազատորդեաց»¹, և բազմիցս հիշատակում նրա ակտիվ մասնակցությունը մասին ինչպես էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վերանորոգման, այնպես էլ Կիրակոս Վիրապեցու դեմ գրեթե անհաղթած օպոզիցիայի գլխավորման գործում։ Ուստի և կարելի է շկոտածել, որ նա հանդիսանում էր դեռևս Գրիգոր Մազիստրոս Պահլավունու ժամանակներից ի վեր իր նախնիների ձեռքում գտնվող կալվածների իրավական ժառանգը։

XV դարի 80-ական թվականների մի քանի հիշատակարաններից և վկայաբանություններից, որոնք զետեղված են նույն ժամանակներում գրված կամ հետագայում կազմված «Յալսամավուր»-ների մեջ, պարզ երևում է, որ այդ թվականներին և հատկապես Աղ-Կոլունյու Յաղուր-փաղիշահի օրոք (1478—1497) լուրջ հալածանքներ են սկսվում հայ աչքի բնկնող ունեւոր և աւնական մարդկանց նկատմամբ. բոնի հավատափոխության հողի վրա տեղի ունեցող նահատակություններից ի վեր իր նախնիների ձեռքում գտնվող կալվածների իրավական ժառանգը։

Ահա թե ինչպես է բնորոշված այդ ժամանակաշրջանը 1485—1486 թթ. Կոտայքում գրված մի հալսամավուրի հիշատակարանում։

«Արդ Լեկ զբաւ գրչութեան սուրբ աշտ մեծահանգլէս, ծաղկազարդ և հոգեւից տառի ի շրջագալութեան հայկազեան տաւմարի ԶԼԵ (1485—1486) ի դառն և ի շար ժամանակի, որով նեղիմք ի բռնութենէ անօրինաց և յանիրաւ պահանջողաց. ի հայրապետութեան տեառն Սարգսի ի յառաքելական աթոռն ի սուրբ էջմիածնին և յաշխարհակալութեան Յաղուր բնկին, որ ի սորա ժամանակս Լեկ թասպութիւն (կրօնական անհանդուրժողականություն), զի դատին (կրօնապետութեան) թաթար և և հալածելին գրիստոնէական ի Թաւրիզ քաղաքի, զի տաճիկ ոմն անուն Մեհդի սպան զմեծ ախոյանն հայոց զեւաւնալ Միրաքն վասն ի Քրիստոս հաւատոցն...»²։

Նույն աղբյուրից պարզվում է նմանապես, որ հավատափոխության հարկադրանքը Արեւելյան Հայաստանի կենտրոնական նահանգներում հիմնականում կիրառվում էր հայ ֆեոդալական տների վերջին ներկայացուցիչների, կամ, ինչպես անվանում են նրանց ժամանակակից աղբյուրները, «առատորդների» նկատմամբ։

«Ժամանակս դառն էր,— գրում է նույն գրիչը,— որ այլազգեաց շատ նեղութիւն քաշեցար, որ աշտ մի և (40) ազատորդի կտան, թէ տաճկացիք, այլ ողորմածն Աստուած ձեռնուր և ազնական եղև նոցայ, յորոց մի էր եղբար իմ պարոն Հալիսպն և պարոն Աւաղն, որ է (7) ամիս կալուրական կացին և բազում աուգանք տվին և ի հաւատոցս Քրիստոսի ոչ դարձան...»³։

Կարելի է շկոտածել, որ 40 ազատորդիների մեջ Լեկ են նաև Զաքարիա վարդապետի Սիմեոն կաթողիկոսի նշած «շատազգ և հարուստ» աշխարհական ազգակից հարազատներից ոմանք։ Այս ընթացքում, անշուշտ, որպես «հակառակորդներին պատկանող»

مخالفان) Բևյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավվել են նաև նրա սեփական կալվածները։ Մոտ մեկ տարի անց միայն Զաքարիա վարդապետը կարողացել է ապացուցել իր սեփականատիրական իրավունքները դրանց նկատմամբ և իբրև հոգեւորական հաջորդել է դրանք իր անունով եւս ստանալ, վճարելով բավական շոշափելի գումար (5000 դինար) որպես «հաշտության գին»։

Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, փորձ է արվել օգտագործել հոգեւորականի առանձնաշնորհյալ դիրքը։ Սակայն, որքանով որ այդ կալվածները դեռ շարունակում էին գիտվել որպես Զաքարիա վարդապետի անձնական ժառանգական մուլքեր՝ հետևաբար շարունակ ենթակա էին նման հետապնդումների և հափշտակության, մանավանդ որ դրանք անվանապես էին միայն պատկանում Զաքարիա վարդապետին, իսկ իրականում նրանց մեջ բաժին ունեին նրա գերդաստանի մյուս բոլոր, մեծ մասամբ աշխարհական ժառանգները։

Որ իրոր այդ կալվածների նկատմամբ հետապնդումները շարունակվել են, կարելի է եզրակացնել թեկուզ և այն փաստից, որ 1526 թվականին նույն բնտանիքից Շահինի ողորդ Զաքարիա և Համազասպ վարդապետները հիշյալ կալվածներից Մանկուս, Հավուց-թառ, Ավանիկ, Սուրբ Սարգիս, ինչպես նաև Քաղերեզ գյուղերի կեսը վերջնականապես նվիրում են (վակֆ են անում) Ամենափրկչի վանքին։ Ինչպես իրավացի կերպով ենթադրում է Սիմեոն Երևանցին, հավանաբար նույն բնտանիքի աշխարհական ժառանգները կամ գրավել են իրենց բաժնից և կամ հափշտակ

¹ Թովմա Մեծովեցի հիշատակարան, էջ 52։

² Գ. Հովսեփյան Սարգիսյանը կամ Պոռոշյանը հայոց պատմության մեջ, հ. 3, Նյու-Յորք, 1942—43, էջ 123։

³ Նույն տեղում, էջ 123։

կումները կանխելու համար վաճառել են, իսկ հոգևորականները իրենց բաժինը վակֆ են արել վաճառքին¹։

Եթե այս 7 գյուղերի կալվածագիրը մեզ հնարավորություն է տալիս պարզելու հայ ֆեոդալական տներից մեկի, նախկինում անշուշտ շատ ավելի ընդարձակ կալվածների այս աննշան բեկորների հետագա դրոշման և ի վերջո դրանց վերջնականապես վանական-վակֆային սեփականություններ դառնալու պատմությունը, ապա մյուս «ազատորդիների» ունեզրկման ժամանակ նրանց պատկանող և բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված մեծ թվով այլ կալվածների հետագա բախտի մասին մենք շատ աղքատիկ տեղեկություններ ունենք։

Կասկածից դուրս է, որ մյուսները ևս, ինչպես օրինակ հենց վերոհիշյալ հիշատակարանի գրիչ Տևր Հովհաննես Եպիսկոպոսը, որը Կոտայքի Պոռշյան տոհմի պայազատներից էր, փորձած կլիներ նույն եղանակով, կամ ինչպես նշված է հիշատակարանում «բազում տուգանք» ետ ստանալ և ի վերջո վակֆի միջոցով վերել իրենց կալվածները։

Նախորդ էջերում մենք առիթ ունեցանք նշելու, թե ինչպես Ծարի Դուխյանների վերջին իշխաններից Տուրսունի որդի Այսինը Երեք տարի արքունի գիվանում շարշարվելուց հետո հազիվ կարողացել է բեյթ-ուլ-մալից ետ ստանալ իր հայրենի կալվածները։

Սակայն այն փաստը, որ 1489 թվականի օգոստոսին, այսինքն Զաքարիա վարդապետի կալվածների ետ ստացվելուց մոտ մեկ ամիս հետո, վերոհիշյալ Ամիր Փլամալ-էդ-դին Արդին բեգը վաճառում է բեյթ-ուլ-մալի սեփականությունը դարձած Օշական գյուղը, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ բռնագրավված գյուղերից շատերը վաճառքի միջոցով դառնում էին տարբեր մարդկանց գանձագին մուլերի, Հիշյալ կալվածագրում որպես գնորդ հանդես է գալիս ոմն Սաադի-վակկաս, որը որդին էր խոջա Փլամալ-էդ-դին Հուսեյնի որդի՝ հանգուցյալ խոջա-Սևյեդի-Ալիի, Իսկ նրա անվանը նախորդող «Սահիր-ե ազամ» («մեծ տեր») տիտղոսը ցույց է տալիս նրա բարձր պաշտոնը տեղական նահանգային ֆինանսական օրգաններում։ Ի՞նչ էր կատարվում ուրեմն։

Հաճախակի ունեզրկումների ընթացքում բռնագրավվում և բեյթ-ուլ-մալի սեփականություն էին հայտարարվում վաղ ժամանակներից ի վեր հայ մանր ֆեոդալներին պատկանած «հայրենիք» կալվածները և ապա շարիաթական պաշտոնական վաճառքի միջոցով դրանք դառնում էին երկրում մշտական բնակություն հաստատած մուսուլման բարձրաստիճան պաշտոնեություն ու քոչվոր արիստոկրատիայի կողմից գանձագին արված մուլեր (մուլք-ե զարխարիդ — ماله : زخريد)։

Թե ինչպիսի խարդախություններ ու կեղծ գործարքներ կարող էին տեղի ունենալ հողերի այս կարգի «գնումների» և դրանց շարիաթական-նոտարական գրասենյակներում կատարվող ձևակերպումների և արձանագրության ժամանակ, այդ մասին հնարավոր է դատել ելնելով մեր ձեռքում գտնվող հիշյալ կալվածագրերից, որովհետև դրանք շարագրված են ընթացիկ նոտարական օրենքներին համապատասխան։ Սակայն, այն փաստը, որ որպես գնորդ հանդես էր գալիս ուշ թե մի պատահական կալվածատեր կամ ֆեոդալ, այլ պետական ֆինանսական բարձրաստիճան մի պաշտոնյա, առիթ է տալիս կասկածով մոտենալու կալվածագրում շարագրված առևտրական այդ գործարքին։

Հավուց-թաուի և Օշականի վերոհիշյալ 1489 թվականի կալվածագրերը, ինչպես նաև 1431 թվականի էջմիածնի 7 գյուղերի Գրիգոր Մակվեցու կալվածագիրը, XV դարի մյուս կալվածագրերից տարբերվում են նրանով, որ կամ դրանց բուն իսկ տեքստում մանրամասն շեշտված է այդ գյուղերի՝ բեյթ-ուլ-մալի սեփականություններ լինելը, ինչպես Հավուց-թաուի և Օշականի կալվածագրերում, և կամ այդ մասին համառոտ կերպով նշված է վավերագրի սկզբի մասում, բուն տեքստից առաջ, ինչպես արված է Օշականի և էջմիածնի կալվածագրերում։ Այս վերջին կալվածագրերի վրա կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Չուխուր-Սաադի և նրան Լենթական շրջանների բեյթ-ուլ-մալը։ Թող աստված նրանց բոլորին անվտանգ պահի»։ Այս մակագրությունը հաստատված է մի կնիքով, որն րսա։ Երևույթին զազի կամ շնյի-ուլ-խալամի կնիքը պետք է լինի²։

¹ «Չամբու», էջ 277։

² Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, Կաթող. գիվան, թղթ. 1ա, վավ. 4, և թղթ. 1դ, վավ. 931. بیت المال فی ولايت چشور سعد و التوابع عفا الله عنهم اجمعين

³ Օշականի կալվածագրում կնիքի վրա անուն չի հիշված, իսկ էջմիածնի 7 գյուղերի կալվածագիրը բնագիր չէ, հետևաբար և այնտեղ միայն նշված է կնիքի տեղը։

Համանման մակագրությունների տակալությունը ինչպես Օշականի, այնպես էլ էջմիածնի կալվածագրերի վրա, վկայում է այն մասին, որ Գրիգոր Մակվեցու գնած 7 գյուղերը ևս, Օշականի նման, այդ գործարքի ժամանակ հանդիսացել են բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված և այդ հաստատության տնօրինության տակ գտնվող կալվածներ:

Ինչպես վերը առիթ ունեցանք նշելու, առաջին երկու կալվածագրերում հարկ է եղել մանրամասն շնչտել, որ Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեգը հանդիսանում է Զուսուր-Սաադի վիլայեթի բեյթ-ուլ-մալի գործակալ (ամիլ)¹ և կամ տվյալ գործարքում ներկայացրել է Աղ-Կոյունլու Յաղուր-փադիշահին², իսկ Գրիգոր Մակվեցու կալվածագրում որպես օտարող կողմ հանդես է գալիս Օրբելյան Բեշքենի որդի Ամիր Ռուստամը և բեյթ-ուլ-մալին ենթակա 7 գյուղերը «վաճառում է» Գրիգոր Մակվեցուն:

Վերը շարադրվածից դժվար չէ նկատել, որ բեյթ-ուլ-մալի հողերի տնօրինման գերագույն իրավունքը պատկանում էր երկրի գլխավոր իշխանությանը:

Հնում, արարական տիրապետության վաղ շրջանում, բեյթ-ուլ-մալի գլխավոր տնօրենը համարվում էր խալիֆը և նա միայն իրավունք ուներ այնտեղ կուտակված գանձերն ու այլ հարստությունները, այդ թվում նաև անշարժ կալվածներից ստացվող եկամուտները որոշակի նպատակների համար ծախսելու: Հետագայում արդեն, երբ յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ինքնիշխան մուսուլման տիրակալ իրեն համարում էր իր իշխանության ներքո գտնվող երկրների բոլոր մուսուլմանների պետ, իրեն վերապահելով գերագույն հոգևոր իշխանության ֆունկցիաները, այլ խոսքով ասած, երբ իշխանությունը թեոկրատական բնույթ էր կրում, բեյթ-ուլ-մալի հողերի տնօրինման և հատկապես օտարման գերագույն իրավունքն արդեն պատկանում էր երկրի գլխավոր իշխանությանը, ինչպես էլ այն կոչվելու լիներ:

Բուխարայում իշխող Հաշտարիանյան դինաստիայի խաներից Աբդուլ-Ազիզ խանը (1645—1680) 1655 և 1657 թթ. Բուխարայի շրջակայքում գտնվող պետական հողեր է վաճառում որոշ կալվածատերերի: Այդ վաճառքի առթիվ գրված կալվածագրերում («վասիկե-յե-մուրադիլե—وَصِيَّةٌ دَائِمَةٌ») հանդիպում ենք հետևյալ բացատրության. «Այս հողերը (խոսքը վաճառվող հողերի մասին է — Զ. Փ.) Թաղավորական մամլաբաններ (պետական հողեր) են և նորին գերազանցություն խանը, որ փաստորեն ժամանակի խալիֆն է, համաձայն շարիաթի, իրավունք ունի դրանք վաճառելու, որովհետև մամլաբայի հողերը նույնն են ինչպես որ բեյթ-ուլ-մալը: Այդպիսի է նշված «թաթար-խաների ֆաթվաներում», «Ալ-խաղանեյում» և այլ գրքերում: Եվ եթե իմամը վաճառում է մամլաբայի հողը, ապա դա թույլատրվում է ն' Աբի-Յուսիֆի և' Մուհամմադի կողմից,— թող ասածու օրհնությունը նրանց վրա լինի»: Մյուս կալվածագրում բացատրվում է, թե ինչու է Աբդուլ-Ազիզ խանը իր ժամանակի խալիֆը համարվում. «Որովհետև,— ասված է կալվածագրում,— նա տիրում է փառապանծ քաղաք Բուխարային, Սամարղանդին, Դաշքենդին և Թուրքեստանը, Նասաֆը, Քերքը, Քյուլաբը և Բալխը նրա իշխանության ներքո են գտնվում»³:

Այսպիսով ուրեմն, կասկածից չուրա է, որ բեյթ-ուլ-մալի հողերը կարող էին օտարման ենթարկվել միայն երկրի գերագույն իշխանության կողմից:

Արդ, քանի որ Ամիր Ռուստամը վերոհիշյալ կալվածագրում ինքն անձամբ է ներկայանում որպես օտարող կողմ, ապա պետք է ենթադրել, որ ավյալ ժամանակաշրջանում նա հանդիսացել է այդ կողմերի գերագույն իշխանությունը մարմնավորող մի անձնավորություն: Կալվածագրում ոչ միայն չի նշված նրա որևէ մեկի կողմից լիազորված կամ, ինչպես կարող էր ենթադրվել, բեյթ-ուլ-մալի գործակալության ֆունկցիաները իրականացնող անձնավորություն լինելու մասին, այլ ընդհանրապես, նա անվանված է «վեհանձնյա Ամիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուր, բարձրաստիճան և բարձրագույն աստծո վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն սուլթանի մտերիմ, ամենագոր արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 4:

² Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 934:

³ «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I, «Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв.», сост. О. Д. Чехович, Ташкент, 1954, докум. №№ 10 и 11, стр. 42, 45, 50, 54, հմտ. докум. №№ 21 и 40, стр. 101, 104, 185, 188 (պարսկերեն բնագրերը և ուսուներեն թարգմանությունը).

կումները կանխելու համար վաճառել են, իսկ հոգևորականները իրենց բաժինը վակֆ են արել վաճառքին¹:

Եթե այս 7 գյուղերի կալվածագիրը մեզ հնարավորություն է տալիս պարզելու հայ ֆեոդալական տներից մեկի, նախկինում անշուշտ շատ ավելի ընդարձակ կալվածների այս աննշան բեկորների հետագա դրոշման և ի վերջո դրանց վերջնականապես վանական-վակֆային սեփականություններ դառնալու պատմությունը, ապա մյուս «ազատորդիների» ունեցրված ժամանակ նրանց պատկանող և բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված մեծ թվով այլ կալվածների հետագա բախտի մասին մենք շատ աղքատիկ տեղեկություններ ունենք:

Կասկածից դուրս է, որ մյուսները ևս, ինչպես օրինակ հենց վերոհիշյալ հիշատակարանի գրիչ Տևր Հովհաննես Եպիսկոպոսը, որը Կոտայքի Պոռչյան տոհմի պայազատներից էր, փորձած կլինեն նույն եղանակով, կամ ինչպես նշված է հիշատակարանում «բազում տուգանք» ետ ստանալ և ի վերջո վակֆի միջոցով վերել իրենց կալվածները:

Նախորդ էջերում մենք առիթ ունեցանք նշելու, թե ինչպես Ծարի Դուփյանների վերջին իշխաններից Տուրսունի որդի Այտինը Երեք տարի արքունի գիվանում շարշարվելուց հետո հազիվ կարողացել է բեյթ-ուլ-մալից ետ ստանալ իր հայրենի կալվածները:

Սակայն այն փաստը, որ 1489 թվականի օգոստոսին, այսինքն Զաքարիա վարդապետի կալվածների ետ ստացվելուց մոտ մեկ ամիս հետո, վերոհիշյալ Ամիր Փլամալ-էդ-դին Արդին բեգը վաճառում է բեյթ-ուլ-մալի սեփականությունը դարձած Օշական գյուղը, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ բռնագրավված գյուղերից շատերը վաճառքի միջոցով դառնում էին տարբեր մարդկանց գանձագին մուլերի: Հիշյալ կալվածագրում որպես գնորդ հանդես է գալիս ոմն Սաադի-վակկաս, որը որդին էր խոջա Փլամալ-էդ-դին Հուսեյնի որդի՝ հանգուցյալ խոջա-Սեյիդի-Ալիի, Իսկ նրա անվանը նախորդող «Սահիր-ե ազամ» («մեծ տեր») տիտղոսը ցույց է տալիս նրա բարձր պաշտոնը տեղական նահանգային ֆինանսական օրգաններում: Ի՞նչ էր կատարվում ուրեմն:

Հաճախակի ունեցրկումների ընթացքում բռնագրավվում և բեյթ-ուլ-մալի սեփականություն էին հայտարարվում վաղ ժամանակներից ի վեր հայ մանր ֆեոդալներին պատկանած «հայրենիք» կալվածները և ապա շարիաթական պաշտոնական վաճառքի միջոցով դրանք դառնում էին երկրում մշտական բնակություն հաստատած մուսուլման բարձրաստիճան պաշտոնեություն ու քոչվոր արիստոկրատիայի կողմից գանձագին արված մուլեր (մուլք-ե զարխարիդ — مملك : زخريد):

Թե ինչպիսի խարդախություններ ու կեղծ գործարքներ կարող էին տեղի ունենալ հողերի այս կարգի «գնումների» և դրանց շարիաթական-նոտարական գրասենյակներում կատարվող ձևակերպումների և արձանագրության ժամանակ, այդ մասին հնարավոր է դատել ելնելով մեր ձեռքում գտնվող հիշյալ կալվածագրերից, որովհետև դրանք շարագրված են ընթացիկ նոտարական օրենքներին համապատասխան: Սակայն, այն փաստը, որ որպես գնորդ հանդես էր գալիս ուշ թե մի պատահական կալվածատեր կամ ֆեոդալ, այլ պետական ֆինանսական բարձրաստիճան մի պաշտոնյա, առիթ է տալիս կասկածով մոտենալու կալվածագրում շարագրված առետրական այդ գործարքին:

Հավուց-թաուի և Օշականի վերոհիշյալ 1489 թվականի կալվածագրերը, ինչպես նաև 1431 թվականի էջմիածնի 7 գյուղերի Գրիգոր Մակվեցու կալվածագիրը, XV դարի մյուս կալվածագրերից տարբերվում են նրանով, որ կամ դրանց բուն իսկ տեքստում մանրամասն շեշտված է այդ գյուղերի՝ բեյթ-ուլ-մալի սեփականություններ լինելը, ինչպես Հավուց-թաուի և Օշականի կալվածագրերում, և կամ այդ մասին համառոտ կերպով նշված է վավերագրի սկզբի մասում, բուն տեքստից առաջ, ինչպես արված է Օշականի և էջմիածնի կալվածագրերում: Այս վերջին կալվածագրերի վրա կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Չուխուր-Սաադի և նրան Լեթական շրջանների բեյթ-ուլ-մալը: Թող աստված նրանց բոլորին անվտանգ պահի»²: Այս մակագրությունը հաստատված է մի կնիքով, որն րսա: Երևույթին զազի կամ շնյի-ուլ-խալամի կնիքը պետք է լինի³:

¹ «Ձամրո», էջ 277:

² Հայկական ՍՍԽ Մատենադարան, Կաթող. գիվան, թղթ. 1ա, վավ. 4, և թղթ. 1դ, վավ. 931. بیت المال فی ولايت چشور سعد و التوابع عفا الله عنهم اجمعين

³ Օշականի կալվածագրում կնիքի վրա անուն չի հիշված, իսկ էջմիածնի 7 գյուղերի կալվածագիրը բնագիր չէ, հետևաբար և այնտեղ միայն նշված է կնիքի տեղը:

Համանման մակագրությունների տակալությունը ինչպես Օշականի, այնպես էլ էջմիածնի կալվածագրերի վրա, վկայում է այն մասին, որ Գրիգոր Մակվեցու գնած 7 գյուղերը ևս, Օշականի նման, այդ գործարքի ժամանակ հանդիսացել են բեյթ-ուլ-մալի կողմից բռնագրավված և այդ հաստատության տնօրինության տակ գտնվող կալվածներ:

Ինչպես վերը առիթ ունեցանք նշելու, առաջին երկու կալվածագրերում հարկ է եղել մանրամասն շնչտել, որ Ամիր Քյամալ-էդ-դին Արդին բեգը հանդիսանում է Զուսուր-Սաադի վիլայեթի բեյթ-ուլ-մալի գործակալ (ամիլ)¹ և կամ տվյալ գործարքում ներկայացրել է Աղ-Կոյունլու Յաղուր-փադիշահին², իսկ Գրիգոր Մակվեցու կալվածագրում որպես օտարող կողմ հանդես է գալիս Օրբեյան Բեշքենի որդի Ամիր Ռուստամը և բեյթ-ուլ-մալին ենթակա 7 գյուղերը «վաճառում է» Գրիգոր Մակվեցուն:

Վերը շարադրվածից դժվար չէ նկատել, որ բեյթ-ուլ-մալի հողերի տնօրինման գերագույն իրավունքը պատկանում էր երկրի գլխավոր իշխանությանը:

Հնում, արարական տիրապետության վաղ շրջանում, բեյթ-ուլ-մալի գլխավոր տնօրենը համարվում էր խալիֆը և նա միայն իրավունք ուներ այնտեղ կուտակված գանձերն ու այլ հարստությունները, այդ թվում նաև անշարժ կալվածներից ստացվող եկամուտները որոշակի նպատակների համար ծախսելու: Հետագայում արդեն, երբ յուրաքանչյուր քիչ թե շատ ինքնիշխան մուսուլման տիրակալ իրեն համարում էր իր իշխանության ներքո գտնվող երկրների բոլոր մուսուլմանների պետ, իրեն վերապահելով գերագույն հոգևոր իշխանության ֆունկցիաները, այլ խոսքով ասած, երբ իշխանությունը թեոկրատական բնույթ էր կրում, բեյթ-ուլ-մալի հողերի տնօրինման և հատկապես օտարման գերագույն իրավունքն արդեն պատկանում էր երկրի գլխավոր իշխանությանը, ինչպես էլ այն կոչվելու լիներ:

Բուխարայում իշխող Հաշտարիանյան դինաստիայի խաներից Աբդուլ-Ազիզ խանը (1645—1680) 1655 և 1657 թթ. Բուխարայի շրջակայքում գտնվող պետական հողեր է վաճառում որոշ կալվածատերերի: Այդ վաճառքի առթիվ գրված կալվածագրերում («վասիկե-յե-մուրադիլե—وَصِيَّةٌ دَائِمَةٌ») հանդիպում ենք հետևյալ բացատրության. «Այս հողերը (խոսքը վաճառվող հողերի մասին է — Զ. Փ.) Թաղավորական մամլաբաններ (պետական հողեր) են և նորին գերազանցություն խանը, որ փաստորեն ժամանակի խալիֆն է, համաձայն շարիաթի, իրավունք ունի դրանք վաճառելու, որովհետև մամլաբայի հողերը նույնն են ինչպես որ բեյթ-ուլ-մալը: Այդպես է նշված «թաթար-խաների ֆաթվաներում», «Ալ-խաղանեյում» և այլ գրքերում: Եվ եթե իմամը վաճառում է մամլաբայի հողը, ապա դա թույլատրվում է ն' Աբի-Յուսիֆի և' Մուհամմադի կողմից,— թող ասածու օրհնությունը նրանց վրա լինի»: Մյուս կալվածագրում բացատրվում է, թե ինչու է Աբդուլ-Ազիզ խանը իր ժամանակի խալիֆը համարվում. «Որովհետև,— ասված է կալվածագրում,— նա տիրում է փառաւանձ քաղաք Բուխարային, Սամարղանդին, Դաշքենդին և Թուրքեստանը, Նասաֆը, Քերքը, Քյուլաբը և Բալխը նրա իշխանության ներքո են գտնվում»³:

Այսպիսով ուրեմն, կասկածից չուրա է, որ բեյթ-ուլ-մալի հողերը կարող էին օտարման ենթարկվել միայն երկրի գերագույն իշխանության կողմից:

Արդ, քանի որ Ամիր Ռուստամը վերոհիշյալ կալվածագրում ինքն անձամբ է ներկայանում որպես օտարող կողմ, ապա պետք է ենթադրել, որ ավյալ ժամանակաշրջանում նա հանդիսացել է այդ կողմերի գերագույն իշխանությունը մարմնավորող մի անձնավորություն: Կալվածագրում ոչ միայն չի նշված նրա որևէ մեկի կողմից լիազորված կամ, ինչպես կարող էր ենթադրվել, բեյթ-ուլ-մալի գործակալության ֆունկցիաները իրականացնող անձնավորություն լինելու մասին, այլ ընդհանրապես, նա անվանված է «վեհանձնյա Ամիր և իշխան, մեծափառ, ազնվաշուր, բարձրաստիճան և բարձրագույն աստծո վստահելի ծառա և ամենաազնիվ վեզիր, նորին կայսերական մեծություն սուլթանի մտերիմ, ամենագոր արքայական պետության սիրելի, մեծագույն արքունի խորհրդական, արքաներից ամենից իմաստունի վստահելի, որի անձը վեր

¹ Հայկական ՍՍՌ Մատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 1ա, վավ. 4:

² Նույն տեղում, թղթ. 1գ, վավ. 934:

³ «Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве», вып. I, «Акты феодальной собственности на землю XVII—XIX вв.», сост. О. Д. Чехович, Ташкент, 1954, докум. №№ 10 и 11, стр. 42, 45, 50, 54, հմտ. докум. №№ 21 и 40, стр. 101, 104, 185, 188 (պարսկերեն բնագրերը և ուսուներեն թարգմանությունը).

է ամեն տեսակ նկարագրություններից և զովեստներից, հավիտենականության տեր՝ աստծու ողորմածությամբ իշխանության և կրոնի քաջահաղթ Ամիր Ռուստամը, Երզնի Ամիր Կարենի, որդի Ամիր Սմրատի¹։

Հայկական ՍՍԽ ԳԱ ժողովակարգի 1955 թ. 9-րդ համարում մեր ստորագրությամբ լույս տեսավ մի հոդված ժողի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից՝ վերնագրով՝ Այդ հոդվածում մանրամասն վերլուծության ենթա ենթարկել էջմիածնի 7 գյուղերի վերաբերյալ կալվածազիրի և փորձել ենք լուսարանել ինչպես վավերագրի թվականին և շարունակող ման հանգամանքներին, նույնպես նաև Ամիր Ռուստամի ինքնությանը վերաբերող հարցերը Սույն կալվածազիրի և մի շարք այլ արխիվային և մատենագրական նյութերի հիման վրա աշխատել ենք պարզել XV դարի 30—40-ական թվականների խառն ժամանակաշրջանի անցուղարձեղին, էջմիածնի կաթողիկոսական տիկնոջ վերանորոգման ուղղությամբ կատարվող ձեռնարկումներին և այս խնդրում հատկապես Ամիր Ռուստամ Օրբելյանի և Գրիգոր Մակվիցու ակտիվ քաղաքական գործունեությանը վերաբերող միջև աշխատանքային կապերի և համեմատաբար քիչ լուսարանված կամ ղեկուն չլուսարանված որոշ հարցեր։

Այժմ, բեյթ-ուլ-մալի հոդերի տնօրինման իրավունքների վերաբերյալ վերք կատարած եղբակացությունները գալիս են ավելի քան ամրացնելու մեր առաջ քաշած տեսակետը՝ Կարա-կոյունլու Իսթանբուլ-Միթրալի օրոք Ամիր Ռուստամի վաշխած առանձնաշնորհումների և ձեռք բերած քաղաքական ազդեցիկ դիրքի մասին։

Ըստ այսմ այդպիսի դիրք և արտակարգ լիազորություններ նա կարող էր ձեռք բերել հավատափոխության, այսինքն մահմեդականություն ընդունելու պայմանով։ Այդ մասին է վկայում նաև նրա ճոխ տիրոջ մեջ հիշված թիշխանության և կրոնի քաջահաղթ Ամիր հորդորումը։ Այդ քայլն անշուշտ զուտ դիվանագիտական բնույթ էր կրում և նպատակ ուներ ամուր և հաստատուն դարձնելու նրա քաղաքական իշխանությունը Արևելյան Հայաստանում, Սակայն ղեկավարի հետագա ընթացքը և հատկապես նրա սյուզերենի՝ Կարա-կոյունլու Իսթանբուլ Միթրալի անփառունակ վախճանը եկավ հիմնովին խախտելու նրա դիրքը և վերջ տալու քաղաքական կարիերային, որից հետո, արդեն 1437 թ. մենք նրան տեսնում ենք ապաստանած Լոռի, իր հոր՝ Քեչրենի և հոգևոր հայր Շամսի վարդապետ Անգեղակոթցու մոտ, իսկ ավելի ուշ (1450-ական թթ.) Սյունիքում՝ իր հայրենի կալվածներ տնօրինելու²։

Ընդհանրապես վերջապես, էջմիածնի հիշյալ կալվածազիրը շափազանց կարևոր փաստաթուղթ է և կարող է ավելի խորն ու բազմակողմանի ուսումնասիրության։ Մինչև այժմ մեզ հաջողվել է որոշ պարզություններ մտցնել ինչպես կալվածազիրի թվականին, այնպես էլ հանդես եկող պատմական դեմքերի ինքնությանն ու վաճառքի բնույթին վերաբերող հարցերում։ Մինչդեռ կարևոր նշանակություն ունի նաև պարզել, թե ինչ հոգևոր և եղբի դրանք, նախապես ում են պատկանել և ինչ ճանապարհով են այդ թվականներին բեկել բեյթ-ուլ-մալի ստացվածքների շարքը։

Անհավանական չէ, որ այդ հոգևոր, որոնք XIV դարում պատկանել են տեղում իշխող հայ իշխանների, հետագայում սեփականացվել են նույն դարի վերջերից մինչև XV դարի 30-ական թվականները Այրարատում իշխող Սուրբեն տիրակալներ Ամիր Սաադի և նրա որդիների կողմից, իսկ Կարա-կոյունլու Իսթանբուլի կարճատև տիրապետության շրջանում, երբ Ամիր Սաադի հաջորդները ենթարկվել են հետապնդման, նրանց պատկանող հոգևոր, որպես ճակատակորդներին պատկանող կալվածները, բռնազրավել են ու մտցվել բեյթ-ուլ-մալի ստացվածքների շարքը։

1430—1435 թթ. խառն ժամանակաշրջանում, ինչպես այդ մասին մանրամասն խոսել ենք մեր վերահիշյալ հոդվածում, Ռուստամ Օրբելյանը օգտվելով իր ձեռք բերած արտոնյալ դիրքից, շտապել է ձևակերպել այդ «վաճառքը» և հիշյալ 7 խոշոր գյուղերը դարձնել էջմիածնի վակֆային սեփականություններ, այդպիսով նպաստելով էջմիածնի, որպես համայն հայ եկեղեցու դրամավոր կենտրոնի վերականգնման գործին։

Այս և XV դարի առաջին կեսի պատմության մի շարք այլ հարցերի, որոնց վերաբերյալ նույնպես որոշ նյութեր կան ցրված ինչպես արխիվային, այնպես էլ մատենագրական աղբյուր-

¹ Հայկական ՍՍԽ Մատենագրարան, Կաթող. դիվան, թղթ. 14, վավ. 93 :

² Հայկական ՍՍԽ Մատենագրարան, ձև. 8479, էջ 247ր, Կաթող. դիվան, թղթ. 2ա, վավ. 3, համտ. Հ. Փափուգյան, Մի էջ Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, Հայկական ՍՍԽ ԳԱ ժողովակարգի, Հասարակ. գիտ., 1953, № 8, էջ 100։

ներում, մենք առիթ կունենանք հետազոտում ավելի մանրամասն անդրադառնալու նշանք միայն, որ բեյթ-ուլ-մալի ինստիտուտի գործունեության վերաբերյալ վերահիշյալ փաստերն ու նրանցից հանված եզրակացությունները կարող են բավարար հիմք ծառայել ավելի որոշակի պատկերացում կազմելու նշված դարաշրջանում հայ ֆեոդալական տների ունեզրկման, հետզհետե իսկոր հողատիրության ասպարեզից նրանց դուրս մղվելու և քաղաքական դիրքերից վերջնականապես զրկվելու իրավաբանական նախադրյալների մասին:

ИНСТИТУТ «БЕЙТ-УЛ-МАЛ» И КОНФИСКАЦИИ ЗЕМЕЛЬ АРМЯНСКИХ ФЕОДАЛОВ В XV В.

А. Д. ПАПАЗЯН

(Р е з ю м е)

В XV в., в период господства Кара-Коюнлу и в особенности Ак-Коюнлу, проводилась последовательная политика окончательного вытеснения последних представителей армянских феодальных родов с политической арены путем экспроприации их владений.

Становившиеся во время династических войн и частых политических переворотов господами положения властители производили учет, а также перепись земельных владений и доходных поместий в целях уточнения права собственности на них. Во время таких учетов и в особенности в результате проводившейся в отношении армянских феодалов («азаторди») политики насильственного перехода в мусульманство, вотчины («айреник») последних отпрысков армянских феодальных родов, как принадлежащие «противникам» («мухалифан»), конфисковывались и объявлялись собственностью «бейт-ул-мала» — этого древнейшего мусульманского института. В последнем столетии «бейт-ул-мал» действовал в качестве такого учреждения, которому было предоставлено право конфискации выморочных имений и объявления их собственностью мусульманской общины. В Армении этот институт имел определенные политические функции и являлся орудием, при помощи которого осуществлялась политика экспроприации владений армянских феодалов.

Хранящиеся в Матенадаране официальные документы, в особенности купчие крепости XV в., дают ценные сведения по интересующему нас вопросу и свидетельствуют о том, что некоторым представителям армянских феодальных родов удавалось, приняв духовное звание, получить обратно, за большой выкуп, экспроприированные у них родовые владения.

Чтобы обеспечить эти владения от последующих преследований и реквизиций, они передавали их монастырям и, становясь их настоятелями, продолжали наследственно владеть ими на основе вакуфного права.

Однако, в целом, большая часть земель, поступавших в «бейт-ул-мал», продавалась за ничтожную сумму представителям кочевой аристократии и в особенности чиновникам военно-финансовых органов. В обоих случаях отпрыски армянских феодалов, перестав быть светскими владельцами, лишались наследственных земель — этой экономической основы своей политической власти.